

**ПОВЕРТАЮЧИ ВЛАСНЕ МИНУЛЕ:
ЖІНОЧА ІСТОРІЯ ЯК ДжЕРЕЛО СИЛИ
ДЛЯ СУЧАСНОГО ЖІНОЧОГО РУХУ В УКРАЇНІ**

Оксана Кісь

С. 9

Цьогоріч минає 100 років відколи вперше було відзначено Міжнародний день прав жінок - 8 Березня. Ще у 1910 році у Копенгагені (Данія) понад сотня учасниць Другої Міжнародної конференції жінок-соціалісток з 17 країн одностайно схвалили пропозицію Клари Цеткін (1857-1933): щороку у березні спільно відзначати день солідарності жінок у боротьбі за рівноправність. У березні 1911 р. свідомі жінки Європи та Північної Америки вийшли на вулиці, щоб відкрито вимагати рівних із чоловіками громадянських і політичних прав. За сторіччя, що минуло, становище жінок усіх країн змінилося докорінно: вони масово увійшли у публічну сферу, стали активними дієвими учасницями усіх соціально-економічних, суспільно-політичних, науково-технічних і культурно-освітніх процесів. Столітній ювілей Міжнародного жіночого дня дає жінкам чудову нагоду озирнутися назад та оцінити свої здобутки, виявити невирішені проблеми та зробити належні висновки на майбутнє. Знання досвіду попередниць дозволяє бачити витoki нинішніх труднощів у досягненні гендерної рівності, розуміти приховані механізми дискримінації та обрати найбільш ефективні стратегії змін у сфері гендерних відносин.

С.10

Фактично, як показали дослідники історії міжнародного жіночого дня,¹ від самого початку запровадження цього свята розпочалася активна боротьба різних політичних сил, насамперед соціалістів, за зміну його первісного смислу (надання жінкам політичних прав) та використання його як нагоди для поширення власних ідеологічних платформ серед жіноцтва. Процес переозначування міжнародного жіночого дня набув особливої інтенсивності в СРСР: уже в перші роки радянської влади воно перетворилося на свято „жінок-трудівниць”, коли належало висловлювати подяку за виняткові права і можливості, надані радянським жінкам в країні рад. Головною метою радянських святкувань була мобілізація жіноцтва до лав компартії та відданих будівників соціалізму. Якщо у перше десятиліття радянської влади 8 березня ще давало нагоду підсумувати успіхи соціалістичної емансипації жінок та артикулювати актуальні проблеми, то з часом жінок було поступово усунуто від організації святкувань – вони відбувалися за „типовими” сценаріями, які розроблялися у центральних органах влади. Відбулося цілковите одержавлення і формалізація свята, внаслідок чого воно стало частиною радянської ідеологічної машини – інструментом пропаганди комуністичних ідей, радянського способу життя та сліпого прославлення „радянської жінки”. А після того, як у 1965 році 8 березня було проголошено державним святом і неробочим днем в СРСР, його політичний смисл почав остаточно розмиватися. Його стали відзначати як свято традиційної

С. 11

жіночності, коли чоловікам належало вітати свої матерів, дружин і коханих, даруючи їм квіти та висловлюючи вдячність за їх сімейні ролі. Процес одержавлення і пізнішої приватизації міжнародного жіночого дня супроводжувався змінами центрального

¹ Chatterjee Ch. Celebrating Women: International Women’s Day in the Soviet Union, 1917-1939. – Indiana

локусу святкувань: первісно це були вуличні мітинги та демонстрації жінок, що вимагали рівних політичних і громадянських прав, які відтак змінилися спеціальними засіданнями партійних осередків та урочистими зборами трудових колективів для огляду досягнень радянських жінок на нині „розкріпачення”, і врешті перетворилися на суто сімейні ритуали, споживчі практики та святкові концерти у дитячих освітніх закладах. В результаті, первісний політичний смисл міжнародного жіночого дня – дня глобальної солідарності жінок у відстоюванні рівних прав, було повністю втрачено. То ж нинішні зусилля жіночих громадських організацій, які прагнуть позбутися цієї радянської спадщини, натикаються на стіну нерозуміння та інерції як зі сторони урядовців, так і серед посполитого люду.

Радянська гендерна політика не була такою однозначною та послідовною щодо жінок, як здається. У перші роки радянської влади, під тиском тоді ще досить сильного жіночого руху, було ухвалено низку законів, які радикально розширювали права та можливості жінок у політичній, економічній, сімейній, майновій, освітній та інших сферах. Однак консервативні гендерні стереотипи зберігали

С.12

свою силу десятиліттями, ускладнюючи реалізацію тип прав. Ідеологи радянської держави змінювали своє бачення ролі жінок та гендерних відносин у соціалістичному суспільстві у різні періоди по різному, однак незмінним залишався один пріоритет: максимальне використання усіх людських ресурсів для побудови комунізму.

Одним з перших, наймасштабніших і найбільш успішних проєктів радянської влади в контексті державної політики емансипації жінок була освітня кампанія, спрямована на ліквідацію неписьменності серед жінок. Попри поширені уявлення, у масі українці були малоосвічені: за даними перепису 1897 р. у Російській імперії серед українців в середньому письменних чоловіків було 23%, а жінок – лише 4%. Масова, яку було започатковано одразу після встановлення радянської влади. Перепис 1920 року засвідчив, що близько двох третин з понад 12,2 млн. неписьменних мешканців України становлять жінки. Активні і різнопланові заходи щодо залучення жінок до освіти дали неабиякі результати: на 1939 р. рівень письменності серед жінок зріс настільки, що у деяких містах сягав 90%.² Та не слід думати, що спрямовуючи значні ресурси на освіту жінок, лідери компартіє керувалися альтруїстичними почуттями і переслідували виключно емансипаційні цілі. У радянському дискурсі 1920-х жінок (як і селянство) розглядали як відсталу, консервативну верству,

С.13

щільно пов'язану з традиційними цінностями та трибом життя (насамперед, з релігією), їх належало просвітити, цивілізувати, показати їм світлий шлях у майбутнє. Саме таке сприйняття жіноцтва віддзеркалене в масово тиражованому образі чоловіка-робітника та жінки-селянки, що був втілений у скульптурі Віри Мухіної 1937 р. З одного боку, стрімка індустріалізація та колективізація народного господарства потребували фахових працівників, а амбітні плани перевершити Захід та довести переваги соціалізму вимагали максимального використання усіх наявних людських ресурсів в економіці, то ж і освіта жінок, і їх масове залучення у виробництво були підпорядковані насамперед цій меті. З іншого боку, освіта жінок була потужним інструментом пропаганди комуністичних ідей, глибокої індоктринації жіноцтва, їх політичної мобілізації до лав партії та на комуністичне будівництво. Проте не можна також відкидати роль освіти у піднесенні суспільного статусу жінок в УРСР, бо ж саме

² Вовк Л.П. Розвиток освіти серед жінок в Українській РСР (1917-1941 рр.) // Український історичний журнал. – 1975.- № 11.- С. 81-82

завдяки якісній, безкоштовній фаховій освіті величезній кількості жінок вдалося стрімко піднятися по соціальній драбині.

Радянська державна політика щодо репродуктивних прав жінок також була зумовлена головно чинниками, які мали мало спільного з забезпеченням громадянських прав. Якщо перші декрети радянської влади легалізували аборти, то уже в 1936 році, у передчутті війни у потенційних людських втрат, на тлі винищення

С. 14

мільйонів громадян внаслідок політичних репресій та Голодомору, штучне переривання вагітності було законодавчо заборонено. Аж до середини 1950-х років радянська влада здійснювала активну пронаталістську політику, змушуючи і заохочуючи жінок народжувати, щоб поповнити суттєво поріділі лави будівників комунізму, і збільшення державної підтримки самотнім матерям – частина цієї політика. Радикальні коливання позиції влади у ставленні до сім'ї – від первісного заклику комуністів відмовитися від неї як буржуазного пережитку – до активного плекання сімейних цінностей доби пізнього соціалізму – також були зумовлені актуальними у той чи інший період політичними завданнями. За радянськими пропагандистськими плакатами і публікаціями у пресі легко простежити динаміку змін у гендерній політиці компартії: від нівелювання будь-яких прикмет жіночності і творення безстатевого безкласового соціалістичного суспільства (у пореволюційне десятиліття), до культу сильної і здорової супержінки (часів індустріалізації, війни і повоєнної відбудови), і врешті повернення до образу жіночної (прекрасної і слабкої) статі доби пізнього соціалізму.

В СРСР панував гендерний контракт поміж державою та жінкою, який передбачав, що жінка водночас виконуватиме ролі і робітниці-активістки, і матері-господарки, тоді як держава брала на себе забезпечення абсолютної частини соціальних послуг та благ.

С.15

Фактично, тоталітарна держава перебрала на себе функції всесильного батька-патріарха. Радянська жінка, щоб повноцінно виконати усі покладені на неї функції та обов'язки, мала насправді бути «супержінкою», бо радянська емансипація хоч і розширила права жінок, по суті не змінила традиційних гендерних відносин – перерозподілу ролей у родині не відбулося. Від жінок вимагалось бути матерями, дбати про дітей та побут родини, а також – фахово працювати і брати активну участь у суспільному житті. Пізня радянська статистика недвозначно засвідчує перевантаженість жінок: у будні жінки витрачали на господарські обов'язки у 3 рази, а у вихідні – у 2 рази більше часу, аніж чоловіки.³ То чи відбулося фактична емансипація жінок за соціалізму? Чи жінки насправді почували себе вільними? Навряд. У жінок практично не залишалось часу на дозвілля, особистісний розвиток, повноцінний відпочинок чи навіть підвищення власної професійної кваліфікації. Радянська держава експлуатувала жінок, і дослідники назвали цей феномен „подвійним тягарем”.

Збільшивши коло жіночих обов'язків, держава водночас звузила коло чоловічих функцій. Чоловіки втратили функції годувальників родин – їхні ролі було зведено до захисників-робітників. „Головною проблемою радянського гендерного ладу було те, що він змушував жінок ставати сильними, а чоловіків заохочував бути слабкими”.⁴ Протягом десятиліть чоловіків відлучували від їх сімейних ролей, зокрема від обов'язку бути батьком і

³ Женщины в СССР, 1991: Статматериалы / Госкомстат ССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 56-57

⁴ Ashwin Sarah. Gender, state and society in Soviet and post-Soviet Russia // Sarah Ashwin (ed.) Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia. - London: Routledge. 2000. - P. 18

С.16

годувальником. У радянських сім'ях чоловік фактично перейшов у статус квартиранта, який за свій фінансовий внесок отримувал повний набір побутових послуг і не мав практично ніяких інших обов'язків. Після розпаду СРСР та краху соціально-економічної системи соціалізму, коли держава самоусунулася від ролі „годувальника” та гаранта соціальних пільг і послуг для родин, погляди жінок знов було звернуто на чоловіків, а ті, втративши навички сімейної відповідальності, не змогли впоратися з незнайомими для них ролями та очікуваннями. Кризу, в якій опинилася пострадянська маскулінність, посилила ще й економічна криза, яка спричинила масове безробіття і фактично позбавила чоловіків (і жінок) можливості заробити. Конфлікт між гендерними стереотипами (згідно яких від чоловіків очікувалося виконувати роль годувальників та фінансово забезпечити свої родини) та соціально-економічними реаліями призвів до деструктивних соціальних явищ. І нині серед хворих на алкоголізм та наркотичну залежність, жебраків та безхатьків, а також серед самогубць сумну більшість становлять саме чоловіки. „Зникнення” чоловіків з родини – інший аспект тієї ж проблеми: чоловіки уникають відповідальності, з якою не можуть впоратися.

Перебудова, гласність та згодом новий демократичний устрій хоч і надали жінкам змогу вголос заявити про лицемірство радянської емансипації та публічно порушити питання

С. 17

гендерної дискримінації, проте не принесли полегшення у їх повсякденне життя. Поставлені на межу виживання, українські жінки демонстрували дивовижну винахідливість, від находячи засоби до існування для своїх родин. Колишній досвід „подвійного тягара” обернувся низкою переваг у постсоціалістичній країні. Жінки виявляли неабияку гнучкість у пристосуванні до нових обставин: вони змінювали фах та бралися за будь-яку працю, їхали на заробітки. Значною мірою витіснені з ринку праці, жінки з подвійним ентузіазмом взялися за самореалізацію у сімейно-побутовій сфері: розвивали підсобне господарство, доглядали дітей і старих, і фактично власними вміннями та силами значною мірою компенсували нестачу коштів. Маючи у своєму розпорядженні ширший спектр прийнятних соціальних ролей та навички родинної відповідальності, жінки рідше впадали у депресію через втрату посади і активно брали на себе функції основного годувальника. Пострадянська „матріархалізація” українського суспільства була і закономірним наслідком радянської гендерної політики, і вимушеним явищем у скаліченому українському суспільстві. Та щоб доглибно зрозуміти причини нинішнього стану гендерних відносин в Україні та виробити ефективні механізми регулювання гендерного ладу, має бути докладно вивчено і проаналізовано досвід жінок та чоловіків протягом останнього століття.

Вивчення жіночої історії дає усвідомлення того факту, що незважаючи на здобуття

С. 18

жінками рівних із чоловіками політичних та громадянських прав, гендерні нерівності та дискримінація жінок у країнах Заходу залишалися повсюдними та наскрізними, набуваючи нових, прихованих форм. Легітимація таких нерівностей часто ґрунтується на панівних уявленнях про природні і одвічні докорінні відмінності між людьми різної статі, що зумовлюють і «доцільність» розділення сфер та способів жіночої і чоловічої самореалізації та виправдовують існування гендерних ієрархій.

Ці відмінності знайшли своє свідображення у “розподілі” між жінками і чоловіками відповідних сфер життєдіяльності суспільства. І тому саме чоловіки тисячоліттями посідали владу (політика) і силу (військо), володіли ресурсами (майно) та визначали ідеологію (релігія). Саме чоловіки приймали доленосні рішення на усіх

рівнях – від сім'ї та сільської громади – до міського магістрату, князівства чи імперії, і саме цю діяльність насамперед описували у своїх історичних хроніках літописці та історики. Таким чином жінки були усунуті від прийняття рішень. Крім того, їхнє життя фактично минало непоміченим у полі нецікавого для істориків приватного простору. У скрижлях історії залишилися лише ті поодинокі жінки, яким вдалося увійти та успішно реалізувати себе в чоловічій сфері, тоді як абсолютна більшість жіноцтва залишилася „невидима” для історії. Це повною мірою притаманно і тому, яким реально було та як представлялося становище українського жіноцтва.

С. 19

У радянський час „жіночу проблематику” вивчали переважно в ракурсі історії становлення „нової вільної радянської жінки” та прогресивного „радянського” способу життя. За радянської влади українські жінки отримали повні політичні права, та вперше масово увійшли у виробничу сферу.

Загалом, глорифікація і героїзація жіночої праці є наскрізною темою радянських публікацій, що висвітлюють участь жінок у виробничій сфері. Риторика „битви”, „боротьби”, „подолання”, „перемоги”, „подвигу”, що загалом характерна для радянського пропагандистського дискурсу, вказує на надривно-жорстокий характер використання людських ресурсів в економіці, коли ентузіазм та самовідданість жіноцтва, як і решти радянських громадян, нещадно експлуатувався задля реалізацій амбітних цілей комуністичних лідерів СРСР. Те, що злиденність кожної окремої особи була засобом макроекономічного поступу держави, тобто людська ціна таких „проривів” та „звершень” (насамперед, виробничий травматизм, зруйноване здоров'я жінок, проблеми узгодження материнських та професійних функцій тощо) у згаданих публікаціях жодною мірою не віддзеркалена. Натомість жертовність, фанатична самовідданість, відмова від особистих потреб заради величі держави підносяться до рівня найвищих чеснот радянських жінок.

С.20

Тема жіночого досвіду Другої світової (Великої Вітчизняної) війни посідає особливе місце серед радянських досліджень з історії жінок. Про долі звичайних українок – робітниць тилу, фронтових медсестер, снайперів і бойових льотчиць, про жіноче повсякдення на окупованих теренах, у партизанських загонах чи у полоні, про жінок-остарбайтерок, тощо суспільство не знало.

Політично-замовний та ідеологічно-ангажований, створений радянською ідеологічною машиною образ жінки був спрямований на доведення „факту” цілковитої емансипації жінки в умовах соціалізму. Такі явища, як „подвійне навантаження” жінок, аналізу проблем жіночої репродуктивної сфери, сімейного насильства, сексуальних домагань, гендерної дискримінації у професійній сфері, та багатьох інших актуальних для звичайних жінок аспектів їх щоденного життя залишалися невидимими і невідомими. Тогочасні праці з історії радянських жінок переслідували не стільки пізнавальну, скільки пропагандистську функцію. Основною метою була максимальна мобілізацію усіх сил та потенціалу жіноцтва на будівництво комуністичної утопії.

У сучасній Україні переосмислюються як створені у минулому нормативні образи жіночності, так і творяться нові.

Суто український образ Березини цілковито відповідає двом основним вимогам національної гендерної ідеології: з одного боку, забезпечити природне та культурне відтворення нації (через материнство та передачу традицій), з іншого –

С. 21

візуалізує себе через образ жінки (неньки-батьківщини), тобто жінка стає також і символом нації. Три ключові ідеї цього образу - материнство, націоналізм та християнство - були підхоплені політикумом: діячі різного рівня, політичних орієнтацій і статі протягом активно використовували образ Берегині і відповідну риторичку, накидаючи українським жінкам вигадану ідеальну модель гендерної ідентичності, покликаючись на її (ніким не доведену) „автентичність”.

Історія України ХХ ст. сповнена подій, які неодноразово докорінно змінювали політичний, соціальний, економічний та етнокультурний ландшафт країни. Гендерні виміри цієї епохи є мають особливе значення, адже саме у ХХ ст. українські жінки здобули основні права та можливості для самореалізації у різних суспільних сферах, вийшли за межі традиційних гендерних ролей та досягли чималих висот у різних галузях. Докорінні соціокультурні трансформації змінили жіноцтво як соціальну групу, що у свою чергу спричинилося до значних змін у суспільній свідомості. Попри це, жіночий досвід цих радикальних змін не є ані належно вивчений, ані повноцінно представлений в працях з новітньої історії України. Чи відомо нам, де були українські жінки у вирішальні моменти історії України ХХ століття? Що робили вони, коли чоловіки здійснювали революцію та будували соціалізм як робітники та колгоспники, протистояли руйнації національної культури, перемагали нацистських

С.22

окупантів як червоноармійці, виживали на окупованих нацистами теренах, працювали на примусових роботах, боролися з радянською владою як члени національного підпілля, каралися у Гулагу як політичні в'язні, протистояли тоталітаризмові як дисиденти, зберігали віру предків, руйнували СРСР та будували незалежну українську державу як активісти „Руху”, впроваджували ринкову економіку як нові бізнесмени?.. Чи жінки брали участь у тих подіях нарівні з чоловіками? Чи вони досвідчили найбільш драматичні та найбільш славні історичні зміни інакше? Що для них означало „бути жінкою” в Україні під час та після соціалізму? Як жіночі долі співвідносяться з долею країни? Якщо ми запитаємо себе „Що нам відомо про особливий жіночий досвід недавнього українського минулого?” – доведеться визнати: вкрай мало. Однак таке знання нам необхідне. Воно дасть нам змогу виявити причини та механізми, що стримували повноцінну реалізацію жінок у різних сферах, а також – виявити жіночі стратегії успіху, ефективні методи забезпечення власних інтересів та досягнення поставлених цілей, способи подолання перешкод. Знання власного минулого є джерелом сили для українських жінок. Пізнаючи його, ми збагачуємо себе безцінним досвідом попередниць, і можемо не лише повніше осягнути сутність гендерної проблематики у сучасному українському суспільстві, але й виробити ефективні стратегії на майбутнє.